

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA–VIRÁGH LÁSZLÓ

MEGZENÉSÍTETT MAGYAR SZITKOZÓDÁS ÉS A POZSONYI BOLHÁK
EGY LASSUS-MOTETTÁBAN

Orlando di Lasso egyik profán-motettájának avagy chansonjának szövege, amely előbb 1570-ben, majd utóbb 1576-ban, Adrian le Roy és Robert Ballard kiadásában, Párizsban jelent meg, érdekes magyar vonatkozású szavakat tartalmaz.¹ Ám erre Magyarországon csupán a kórusmű előadói és hallgatói figyelhettek fel eddig, hiszen publikus véleményt csak a Lassus összkiadás német filológusai tettek közzé.² Nekik viszont komoly fejtörést okozott az, ami a magyar fül számára azonnal értelmezhetőnek bizonyul. Íme a vers:

*Bestia curvafia pulices, proch, Posonienses
Progenies pungunt. Bestia curvafia!
Persimiles peditum passum proterva pediclis
Praefocanda pigra. Bestia curvafia!
Perlustrat pectus, poplites, pellesque politas
Propugnat passim. Bestia curvafia!
Pellantur pulices pelagus perdatque pediclos
Profundum pastos. Bestia curvafia!*

(Magyarul: *Bestia kurvafia* bolhák, e pozsonyi fajzatok, ejnye, de csípnek! *Bestia kurvafia!* Igen hasonlatos apró lábaival a gyalogosok léptéhez, pimasz, megfojtandó tunya *bestia kurvafia!* Bejárja kebelemet, térdhajlataimat, és kényes bőrömet keresztül-kasul támadja a *bestia kurvafia!* Űzessenek e bolhák és veszejtse el a mély tenger meglegeltetett csápjaikat! *Bestia kurvafia!*)

¹ *Les Mélanges d'Orlande de Lassus, contenant plusieurs chansons tant en vers latins qu'en ryme francoyse a IIII, V, VI, VIII, X parties: reveus per luy, et augmentez*, Paris, Adrian Le Roy et Robert Ballard, 1570. – 2. editio: Paris, 1576. [Példány: British Library, K5A 3 (1). A tenor és a contra szolam hasonmásának megszerzéséért Gömöri Györgyöt illeti köszönet.] – *The Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by Stanley SADIE, X, London, Macmillan, 1980, 492–493, 495.

² Orlando di LASSO, *Sämtliche Werke*, Neue Reihe, Band I, *Lateinischen Motetten, französische Chansons und italienische Madrigale aus wiederaufgefundenen Drucken, 1559–1588*, Hrsg. Wolfgang BOETTCHER, Kassel–Basel, 1956, XII, XXI, XXXII, 67–70.

A szöveg metrikus voltát az eddigi közreadók nem vették figyelembe, pedig a hozzá párosuló Lassus-dallam ritmusa pontosan követi – a hexameterben és pentameterben írt sorokban – a spondeusokat és a daktilusokat. A szölamok együtthangzása nem polifonikus, hanem homofon jellegű, s így a korban propagált humanista metrikus dallamokra jellemző harmonizálás paródiájának tekinthető. Mi a verset az epigrammák szokásos tördelése szerint közöljük. A szerző bizonyosan ismerte Martialis nevezetes, refrénes epigrammáját (IX. könyv, 97), amelynek első négy sora a következő:

*Rumpitur invidia quidam, carissime Iuli,
Quod me Roma legit, rumpitur invidia.
Rumpitur invidia quod turba semper in omni
Monstratur digito, rumpitur invidia...*

Lassus chansonjában, a martialisi „rumpitur invidia”-hoz (azaz: megpukkad az irigységtől) hasonlóan, refrénszerűen tér újra meg újra vissza az egyik leggyakoribb régi magyar szitok, a bestia (bestye) kurvafia. A másik magyar vonatkozás pedig ugyancsak rögtön szembeötlik: Pozsony latinos nevének többes számú melléknévi alakja, a Posonienses. De éppily feltűnő, hogy a vers minden egyes szava, a refrén kivételével, *p* betűvel kezdődik. Ezt a különös, az alliterációra épülő versszerző hóbortot egy flamand bencés szerzetes, egy bizonyos Hucbaldus de St. Amand kezdte el a 9. század végén,³ amikor Kopasz Károly nyugati-frank király kedvéért 136 hexameterben, csupa *c* betűvel kezdődő szóval írta meg a kopaszság dicséretét (*Ecloga de calvis*):⁴

*Carmina convitii cerritus, carpere calvos
Conatus, cecinit; celebrentur carmine calvi
Conspicuo clari; carmen cognoscite cuncti.
Carmina, clarisonae, calvis cantate, Camenae!...*

Hetedfélszáz esztendővel később, ugyancsak a Németalföldön, ismét divatba jöttek az efféle játékos szerzemények. Egy maastrichti dominikánus szerzetes, Johann Leo Struyven,⁵ humanista néven Placentius, 1530-ban latin nyelvű hőskölteményt írt *Pugna porcorum per P. Porcium poetam* címmel, amelyben csupa *p* betűvel kezdődő szavakkal a malacok összeroffenését énekelte meg.⁶ Első sorai álljanak itt ízelítőül:

*Plaudite porcelli, porcorum pigra propago
Progreditur, plures porci pinguedine pleni*

³ F. J. E. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, I, Oxford, 1957, 249–250.

⁴ *Acrostichia. Nempe, Calvorum laus, Lusus venatorius, Porcorum pugna, Flandriae laus, Sybillina acrostichia, et alia quendam carmina. Nunc primum edita*, Basileae, in nova platea, apud Jacobum Parcum, 1552, 8°.

⁵ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, III, Leipzig, 1751, 1614. hasáb (Jean Leo Plaisant); J. IJSEWIJN, *The Real Name of Johannes Placentius*, *Humanistica Lovaniensia*, 25(1976), 283–284.

⁶ [Johannes Leo PLACENTIUS,] *Pugna porcorum, per P. Porcium poetam*, [Basel?], 1557, 8°, [8] ff.

Szellemes munkája sok kiadást ért meg. Egy holland neolatin költő, a luxemburgi születésű Nicolas Mamer, humanista nevén Nicolaus Mameranus (1500–1567) pedig *Lusus venatorius* vagy másként *De venatione carmen heroicum* címmel, az 1540-es években a vadászat dicséretét zengte el csupa *c* betűvel kezdődő szavakkal.⁷ Első sorai a következők:

Cur capiam certas circum cava cornua curas
Cum canibus cervos capio, camurosque camelos,
Curtatas cauda capreas, calvasque capellas
Claudi, consilio curas cognoscere certo...

Ezen munkája egy 1550-ben, majd 1552-ben Bázélban kiadott antológiában látott napvilágot, mégpedig az előbbieken említett Hucbaldus és Placentius szerzeményei társaságában.⁸ Mameranus nagyrészt a Habsburgok udvarában töltötte el életét, s az uralkodó család krónikása volt. A poeta laureatus címet is elnyerte. Ez a Mameranus különben tudott egyet s mást a magyar nyelvről, mert amikor V. Károly 1546-ban a schmalkaldeni szövetség ellen hadjáratot indított, katalógust állított össze a császár és Ferdinánd seregeiről, s abban a magyarokról szólván a következőket írta: „De levis armaturae equitum Hungarorum tribuno generali: Nyare Ferens, hoc est Franciscus Nyare, nam Hungari praeponuit cognomina ipsis nominibus propriis” (azaz: A könnyű fegyverzetű magyar lovasok ezredvezető generálisáról: Nyári Ferenc, vagyis Franciscus Nyári, ugyanis a magyarok elébe helyezik családnevüket a keresztnévüknek).⁹

A Kölönből származó neolatin világi író, Christianus Pierius,¹⁰ az eddig említettektől eltérően nem csupán egy, hanem több alliterációra épülő költeményt is szerzett, s ezek

⁷ Nicolaus DIDIER, *Nicolaus Mameranus. Ein Luxemburger Humanist des XVI. Jahrhunderts am Hofe der Habsburger: Sein Leben und seine Werke*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1915; Georg ELLINGER, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, I–III, Berlin–Leipzig, 1929–1933 (Neudruck: 1969), Mameranusról: III/1, 22–27.

⁸ *Dictiones quae ab C et P incipiunt, carmina ita redditae ut, ex C fit Lusus venatorius Mamerani Lucemburgensis. Calvorum laus Hugbaldi Galli ad Imperatorem Carolum Calvum. Et ex P: Porcorum pugna Placentii, et quaedam alia variorum autorum. Nunc primum aedita*, Basileae, in nova platea, apud Jacobum Parcum, anno MDL, 8°, 16 p.

⁹ *Catalogus omnium generalium, tribunorum, ducum primorumque totius exercitus Caroli V. imperatoris augusti et Ferdinandi regis Romanorum super rebelleis et inobedienteis Germaniae quosquam principes ac civitates conscripti Anno 1546*. Authore Nicolao MAMERANO Lucemburgensi, Coloniae, 1550, 71.

¹⁰ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, III, Leipzig, 1751, 1558. hasáb; Christoph ADELUNG, Heinrich Wilhelm ROTENMUND, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon...*, VI, Bremen, 1819 (Reprint: Hildesheim, 1961), 159. hasáb.

közt a *Paupertas poetarum, praestigiis pertinaciaque Plutonis pugna parata* címűt, amely Tübingenben jelent meg, 1566-ban.¹¹ Ez így kezdődik:

Plutonis picei pugnam, piceaeque paludis
Perfidiamque paro, pestiferasque poemate parvo
Pingere praestigias, Phoebique pericla parentis,
Pauperiemque poetarum, profugaeque phalangis...

Pierius a Habsburg-császárok dicséretéről szóló, *Poema thaumasticon, sive paradoxicon* (Frankfurt, 1583) című könyvében V. Károlyról csupa *c*-vel, Ferdinándról csupa *f*-fel, Miksáról csupa *m*-mel, Rudolfról pedig csupa *r*-rel írt alliteráló versezetet.¹² Krisztus szenvedéseit is ily módon öntötte versbe *Christus crucifixus, carmen cothurnatum ... concinnatore Christiano Pierio Colonensi* (Francofurti, 1576) címmel.¹³

A tautogrammás verselés egy darabig még észak-Rajna-vidéki holland–német specialitás maradt. A felekezeti ellentéteket tette komikussá a fríz Maarten Hamckema, humanista néven Martinus Hamconius (1550–1621),¹⁴ aki *Certamen Catholicorum cum Calvinistis continuo caractere C conscriptum* címmel adott ki könyvet 1607-ben.¹⁵ A 17. század végén már Dániában is akadt, aki így verselt, ugyanis a flensburgi születésű, tehát német Henrik Harder (1642–1683)¹⁶ ott írta *Canum cum cattis certamen carmine compositum currente calamo C. Catulli Caninii* címmel, a kutya–macska vetélkedésről szóló eposzát, szintén csupa *c* betűvel.¹⁷

Cattorum canimus certamina clara canumque,
Calliope, concede chelyn; clariaeque Camoenae

¹¹ Christianus PIERIUS, *Paupertas poetarum, praestigiis pertinaciaque Plutonis pugna parata*, Tübingae, apud viduam Ulrici Morhardi, 1566, 4°.

¹² Christianus PIERIUS, *Poemata thaumasticon, sive paradoxicon ... imperatorum Caroli Quinti, Ferdinandi, Maximiliani Secundi et Rodulphi encomia. Paupertas poetarum*, Francofurti, apud haeredem Christiani Egenolphi, 1583, 8° (OSZK: Ant. 6443); Christianus PIERIUS, *Maximilianus minor, Maximiliano multipotenti mancipati, modulatore Christiano Pierio*, Tübingae, 1566, 4°; Tübingae, 1570, 4°.

¹³ Christianus PIERIUS, *Christus crucifixus, carmen cothurnatum, catastrophicumque, crudeles Christi, cunctorum credentium conservatoris, cruciatus coedemque cruentam contumeliosamque continens. Concinnatore Christiano Pierio Colonensi*, Francofurti, apud haeredem Christiani Egenolphi, 1576, 8°.

¹⁴ Joannes Franciscus FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, Bruxellis, 1739, 855; Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, II, Leipzig, 1750, 1338–1339. hasáb.

¹⁵ Martinus HAMCONIUS, *Certamen Catholicorum cum Calvinistis; continuo caractere C conscriptum: concordiaeque coelitus concessae, Christiana congratulatio. Adiecta sunt anagrammata, chronologicae acrostichides, et quaedam alia de rebus variis*, Monasterii Westphaliae, Lambertus Rassfeldt, 1607, 4°; *ua.*, Lovianii, typis P. Dormalii, 1612, 4°.

¹⁶ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, II, Leipzig, 1750, 1358. hasáb.

¹⁷ WALTER János, *Gaudeamus*, I, *Betűkuriózumok, szójátékok, tréfás feladatok*, 2. kiadás, Bp., 1925, 16; Gabriel PEIGNOT, *Amusements philologiques, ou variétés en tous genres*, troisième édition, revue, corrigée, et augmentée, par G[abriel] P[aignot] Philomneste, A[ncien] B[ibliothécaire], Dijon, Victor Lagier, 1842.

Magyarországon, az itt élő németek körében a 17. század közepén akadt egy Johannes Wolphius nevű koszorús költő és szónok, aki több latin nyelvű alliteráló szöveget is írt, mindig csupa *p* betűvel kezdődő szavakkal. Egyik ilyen művében Pannóniát, Pozsonyt és pártfogóját, Pálffy Pál palatinust (nádort) dicsőíti *p* betűs szavakkal. Ennek címe ez: *Hungaria, alias Pannonia perorata panegyricae, proponens palatinatum, praesidia, politias, populorumque Hungaricum, praecipue Posoniensem, ita artificiose, ut omnes dictiones totius orationis, ab una tantum litera P incipiant ... a Joanne Wolphio P[oeta] L[aurea] C[oronato]*.¹⁸ A szöveg prózában íródott, de néhány disztichon is akad benne, mint például ez a Pozsony magyar és latin nevével játszadozó:

Perpetuum Poson perduret, perque severet
Prospera proveniant plurima Posonio.

Lassus bolhás-motettájában a bolha latin neve, a *pulex* adja a *p* betűs alliterációk okát. Talán éppen azért a *pulex* a vers témája, hogy a *p* betűs kezdetű Pozsonyhoz igazítva lehessen megírni az alliterációkat. Ennek fordítottja kevésbé valószínű, vagyis hogy a *pulex* miatt került volna a Pozsony városára utaló Posonienses a versbe. Annyi azonban kétségtelen, hogy a szövegíró ismerte Placentius és társai alliteráló szerzeményeit, Martialis epigrammáját és a magyar szitokszót, sőt a bolha-téma sem volt ismeretlen számára az irodalomban.

Az antikvitásban tréfásan jelenik meg a bolha-téma, miként a *Görög antológia* egyik, Lukianosznak tulajdonított epigrammájában, amelyet Horváth István Károly fordításában idézünk:

”Εσβεσε τὸν λύχνον μῶρος, ψυλλῶν ὑπὸ πολλῶν
δακνόμενος, λέξας: Οὐκέτι με βλέπετε.

Csípte a bolha-sereg – s a bolond elfújta a mécsest,
Mondván: „Nem láttok csípni tovább pimaszok!”¹⁹

A témában azonban kettősség alakult ki, ugyanis nemcsak tréfás vagy erotikus szövegek jöttek létre, hanem gorombák vagy trágárok is. Tudós írásmű is született a bolháról. Lukianosz egyik műve, *A légy dicsérete* nyomán különféle rovarokról és állatokról írtak

¹⁸ Joannes WOLPHIUS, *Hungaria, alias Pannonia perorata panegyricae, proponens palatinatum, praesidia, politias, populorumque Hungaricum, praecipue Posoniensem, ita artificiose, ut omnes dictiones totius orationis, ab una tantum litera P incipiant...* a Joanne WOLPHIO P[oeta] L[aurea] C[oronato], Viennae, 1652 (RMK III, 6316).

¹⁹ LUCIANI Samosatensis *Opera, ex recognitione Caroli IACOBITZ, III, Lipsiae, 1904, 466; LUKIANOSZ Összes művei, Bp., 1974, II, 708.*

értekezést a humanisták. Egy Magyarországon is hosszabb ideig tartózkodó, olasz humanista, Celio Calcagnini (1479–1541)²⁰ *Encomium pulicis*, azaz *A bolha dicsérete* című munkáját, amelyet Budán, 1519. június 1-jén fejezett be, Szalkay László (1575–1626) váci püspöknek ajánlotta.²¹

Ovidius műveinek függelékébe az idők során több ál-ovidiusi költemény is keveredett, köztük az ismeretlen Ofilius Sergianus által írt *De pulice* (*A bolháról*) című, pajzán elégia is.²² Ez az elégia nagy szerepet játszott abban, hogy századokon keresztül az erotikus irodalom egyik állandó témája lett a bolha. Az ovidiusi metamorfózisok ihletésére a vers szereplője bolhává szeretne változni, mert irigyli, hogy a bolha a lány testének intim részeit is bejárhatja. Kezdeté és néhány további sora így hangzik:

Parve pulex, et amara lues, inimica puellis,
 Carmine quo fungar in tua facta ferox?

 Perque sinus erras; tibi pervia caetera membra;
 Is quocumque placet; nil tibi, saeve, latet.
 Ah! piget, et dicam, quum strata puella recumbit,
 Tu femur avellis, cruraque aperta subis.
 Ausus es interdum per membra libidinis ire,
 Et turbare locis gaudia nata suis.

(Kicsiny bolha, és csípős csapás, ártalma a lányoknak, milyen énekkel feleljek tetteidre, te szilaj? ... Keblén át bolyongsz, hozzáférhetők számodra a többi tagok, bárhol, ahol tetszik, számodra semmi nincs, te kegyetlen, elrejtve. Ah, szégyen, de kimondom, amikor a lány a takarón hever, te combját elhagyod, széttárt lába közé alámész. Néha arra me-részkedsz, hogy a vágy testrészein át menj, és örömöket bolydits annak helyén.)

Janus Pannonius epigrammái közt is akad olyan, amelyben a bolha szerepet kap. Az *Ad Luciam*, azaz a *Lúciához* címet viselő epigramma a következő:²³

Laesisti stultae morsu me, Lucia, linguae,
 Nunc ego me pulicem scilicet esse velim,

²⁰ József HUSZTI, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina, 1922, III, 57–71; 1923, VI, 60–69.

²¹ Caelius CALCAGNINUS, *Encomium pulicis* (1519) = *Argumentum ludicorum et amoenitatum scriptores varii. Bilibaldus Pircheimerus, Celio Calcagnini...*, Lugduni Batavorum, 1623. – Hasonló encomium: Daniel HEINSIUS, *Laus pediculi. Lof van de luis*, editie, vertaling, inleiding René VEENMAN, Florivallis, Voorthuizen, 2000.

²² OFILIUS SERGIANUS, *Elegia de pulice* = *Poetae Latini Minores ex recensione WERNSDORFIANA*, notis veteribus ac novis illustravit Nicolaus Eligius LEMAIRE, Volumen septimum et ultimum (Bibliotheca classica Latina sive collectio auctorum classicorum Latinorum cum notis et indicibus), Parisiis, 1826, 176–178, 275–278.

²³ Jankovits László hívta fel a figyelmet arra, hogy Janus Pannonius ezen epigrammájában, a kiadásokban szereplő culicem helyett, a pulicem a helyes olvasat. Tehát nem szúnyogról, hanem bolháról van benne szó.

Ut possem contra te laedere; nunc ego maestus

Quam iaceo, fieret tam tibi amara quies.

Csípett ostoba nyelved, rágván, Lúcia, engem,

Bolha szeretnék most lenni csupán amiatt,

Hogy csíphesselek én viszonzván; most ami kínban

Én feküszöm, légyen nyugtod is oly keserű.

Az erotikus bolha-irodalomnak egyik szép példája a Balassinak is mintául szolgáló neolatin nápolyi költő, Hieronymus Angerianus (1470–1535) *Erotopaegnion*­jában (Firenze, 1512) a *De pulice*, azaz *A bolháról* szóló elégiá:²⁴

Pulchra pulex tenerae penetrat dum membra puellae;

Clamque subit niveum dente premente femur,

Comprimitur digitis, et nigro clauditur orco.

Sed dedit hoc illi distichon alma Venus:

Mortuus hic iaceo, sed non hic mortuus; ardens

Dum premor albenti pollice, vivo pulex.

Míglén a zsenge leány szép tagjain átfut a bolha,

S csípve alattomban hószínü combra leér,

Ujjak nyomják szét, és zárul a siri homályba.

Ám ily párverset szánt neki drága Venus:

Itt feküszöm, mint holt, bár itt meg nem halok, égvén

Élek e bolha, amíg elnyom a sápatag ujj.

Ofilius Sergianus bolha-elégiája nyomán született az az ismeretlen szerző által olaszul írt canzonetta is, amelyet Lassus ifjabb kortársa, Claudio Monteverdi (1567–1643) zenésített meg 1584-ben:²⁵

Godi pur del bel sen felice pulce

Per dove ad hor ad hor ne vai saltando

E dolcemente sempre pizzicando.

Godi dell'amorose alme mammelle

Ove t'annidi e lieto poi saltando

Piu dolce fine ancor ne vai cercando.

²⁴ Hieronymus ANGERIANUS, *Erotopaegnion* = *Poetae tres elegantissimi, emendati et aucti: Michael Marullus, Hieronymus Angerianus, Joannes Secundus*, Paris, 1582; Adalbert SCHROETER, *Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands*, Berlin, 1909 (Palaestra, 77), 306.

²⁵ Claudio MONTEVERDI, *Tutte le opere*, ed. G. Fr. MALPIERIO, Asolo, 1926–1942, vol. X, no. 19.

Hor godi di quel ben di ch'io son privo

E torna un'altra volta a lei saltando

Ch'a gioia tal non men god'io pensando.

Ma quando dimmi Amor fia mai ch'anch'io

A si bel petto intorno stia scherzando

Ahi non so come mai v'arrivi o quando.

(Magyarul: Örvendj csak a szép kebelnek, boldog bolha, ahová újra meg újra ugrándozva mégy, édesdeden mindig csiklandozván. Örvendj a szerelmes, édes csecsbimbóknak, ahová fészkelsz, s utána, boldogan ugrálva, még édesebb célt keresni mégy. Most örvendj a jónak, melytől én meg vagyok fosztva, és térj vissza hozzá, újra ugrálva, mert ily örömmek nem kevésbé örülök, rá gondolván. De mikor, mondd, Ámor, lesz valaha, hogy én is ily szép kebel körül játszadozzam; jaj, nem tudom, hogy érem el vagy mikor.)

Christopher Marlowe (1564–1593) angol drámaíró 1588-ban szerzett *Doktor Faustus*-ában is megjelenik a bolha-téma. Az I. felvonás 4. színében:²⁶

„WAGNER: Megtanítalak átváltozni akármivé: kutyává, macskává, egérré, patkánnyá, vagy bármi mássá.

BOLOND: Micsoda! Keresztény létemre kutyává, macskává, egérré vagy patkánnyá? Soha, uram! Ha már átváltoztat engem, hadd éljek kedves kis ugrándozó bolha képében, hogy itt lehessenek, ott lehessenek, mindenhol lehessenek. Bebújok a szép lányok bugyogójába, ott csiklandozom őket. Esküszöm, hogy köztük töltöm az életemet!”

Az angol irodalomban azonban John Donne (1572–1631) *The Flea*, azaz *A bolha* című verse a legismertebb. Ennek első strófája angolul²⁷ és Vas István magyar fordításában a következő:²⁸

Marke but this flea, and marke in this,
How little that which thou deny'st me is;
It suck'd me first, and now sucks thee,
And in this flea, our two bloods mingled bee;
Thou know'st that this cannot be said
A sinne, nor shame, nor losse of maidenhead,
Yet this enjoys before it wooe,
And pampers'd swells with one blood made of two,
And this, alas, is more then wee would doe.

²⁶ Christopher MARLOWE, *Doctor Faustus tragikus históriája* = *Szentségtörők és mártírok: Drámák* Kálnoky László fordításában, Bp., 1988, 30.

²⁷ *The Complete Poetry of John DONNE*, with an introduction, notes and variants by John T. SHAWCROSS, New York–London, 1968, 127–128.

²⁸ John DONNE, *Égi és földi szerelem: Válogatott versek*, Bp., 1967, 42–43.

Nézd ezt a bolhát s benne azt,
 Mily semmiség, mit tőlem megtagadsz.
 Engem, majd téged csíp megint,
 S közös vérünk e bolhában kering,
 S nem mondhatod, hogy becstelen,
 Nem bűn ez még, s lányságod veszte sem.
 Meg sem kért és már kéjeleg,
 Dagad, mert kettőnkből egy vért szedett,
 Ennyire nem is volnánk képesek.

Donne bolhás verse egy németalföldi kortársának, a neolatin költő Caspar Barlaeus-nak (1582–1647) *Pulex duorum amantium sanguine saturatus* című elégiájával rokonítható.²⁹ A francia Villart de Grécourt (1684–1743) *L'origine des puces et le pucelage conquis* című írása a 18. század végén volt népszerű olvasmány. Goethe *Faust*jában, Auerbach lipcsei pincéjében Mephistopheles énekel a bolháról. Első sorai a következők (Jékely Zoltán fordításával):³⁰

Es war einmal ein König,	Hej egyszer egy királynak
Der hatt einen großen Floh,	Egy nagy-nagy bolhája volt,
Den liebt' er gar nicht wenig	Fogadta őt fiának,
Als wie seinem eignen Sohn.	S mindent rátékozolt.
Da rief er seiner Schneider,	Szabójának kiáltott,
Der Schneider kam heran:	S a jó szabó futott,
„Da, miß dem Junker Kleider	Az úrfinak kabátot
Und miß ihm Hosen an!”	És pantallót szabott.

Ezt előbb Beethoven (op. 75, no. 3), később Muszorgszkij zenésítette meg.

A magyar irodalomban először a 16. században jelenik meg a bolha-motívum. A Pataki Névtelen *Euryalus és Lucretia* című, 1577-ben keletkezett széphistóriájában a vágyakozó szerelmesek leveleket küldenek egymásnak. Lucretia levelére Euryalus így válaszol (II, 36):³¹

Vajha ideiglen fecskévé lehetnék, azmint te magad írod,
 Jóllehet bolhává örömesben lennék, ne tennéd be ablakod; ...

A széphistória Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa *Historia de Euryalo et Lucretia se amantibus* című erotikus novellája alapján íródott. A magyar szerző ponto-

²⁹ Kezdősora: „Pulex parve, meo toties inimice cubili.” Casparis BARLAEI Antverpiani *Poematum Pars II, Elegiarum et miscellaneorum carminum*, Amstelodami, 1646; Francofurti et Lipsiae, 1689, 119–120.

³⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Faust: Eine Tragödie*, Erste Teil, Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun., 1974, 72; GOETHE, *Faust*, Bp., 1974, 76.

³¹ *Régi Magyar Költők Tára*, IX, Bp., 1990, 417.

san fordította az eredeti latin szöveget: „O, utinam possem fieri hirundo, sed libentius transformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes.”³²

A 17. században is epikus műben bukkannak fel a bolhák. Gyöngyösi István 1664-ben írt *Márssal társolkodó Murányi Vénusában* így ír a „bolháknak természetiről” (III, 333–335).³³

Bolhák asszonyoknak szokott ellenségek,
Kis fogacskájoknak van oly hegyességek,
Mely miatt testeknek fakad viszketségek,
Éjtszaka sem lehet kívánt csendességek.

Azminthogy leginkább éjjel is sértének,
Édes álombúl is gyakran felköltének,
Egy oldalról másra sokszor térítenek,
Nyárban, mint hidegben, inkább kegyetlenek.

Szabad vizsgálói testen minden résznek,
Titkos helyeken is szabad ugrást téznek,
Ha itt megrivasztják, hamar másütt lésznek,
Valahol akarják, szabadon vért vésznek.

Gyöngyösi ezt egy mosolyt keltő eset felvezetéseként beszéli el. Történt ugyanis, hogy egy öregasszony bolhákkal teli ruháit félretévén, meztelenül aludt, s mikor Murány várát elfoglalták, ijedtében, megfélekedzvéen magáról, majd fertály óráig pucéran rohángált össze-vissza.

A későbbiekben pajzán bolha-vers Petőfi Sándornál bukkan fel. A szabadságharcos honvéd, Krasznay Péter (1830–1916) írta visszaemlékezéseiben, hogy 1847 májusában Szatmáron, az Olcsváry Pál földbirtokos házánál rendezett vasárnapi bálokon mint diák ismerkedett meg Petőfi Sándorral: „Petőfi azonban nem igen szeretett táncolni, és bámulatunkra inni sem, igen komolyan viselkedett, de fürge, eleven táncunkat szívesen elnézte, de maga alig vegyült bele, ami részt vett is benne, az is inkább sétálás volt, mint tánc. Hozzánk azért tanulókhöz elég szívességet mutatott, sőt egy pár kiadhatlan, frivol tartalmú verseket elő is adott, melyekből néhányat sikerült is leírni és megtanulni; de azok sokkal szabadabb és illetlenebb kifejezéseket tartalmaznak, mintsem ideírhatók lennének, úgymint: *A gránátos, A bolha sat.*” Jó lenne tudni, hogy Petőfi ezen elveszett bolhás-verse milyen eredetre nyúlik vissza.³⁴

³² Aeneae Sylvii PICCOLOMINEI *De duobus amantibus historia*, ed. Iosephus DÉVAY, Bp., 1903.

³³ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi Kiadó, 1998 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 8), 128–129.

³⁴ „*Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...*” *Visszaemlékezések 1830–1861*, kiad. FORRAI Ibolya, ÁRVA Judit, bev. BENDA Gyula, Bp., 1998 (Fontes Musei Ethnographiae, 4. A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai. Negyvennyolcas idők, I.)

Lassus „bolhadalának” van egy átalakított változata is, amely a zeneszerző 516 egyházi motettáját tartalmazó, a *Magnum opus musicum Orlandi de Lasso* című kiadványban, 1604-ben, Münchenben jelent meg (Nr. 314).³⁵ Ezt a gyűjteményt Lassus fiai, Ferdinand és Rudolf rendezték sajtó alá. A modern zenetudomány nem tartja igazán autentikusnak ezt a gyűjteményt, mert a Lassus-fiúk olyan motettákat is beiktattak a kötetbe, amelyek eredetileg profán tartalmúak voltak, de ők vallásos jellegűre átírt vagy új szöveggel látták el azokat.³⁶ Nos, ebben az 1604-es kiadványban, a bolhás-motetta kottájával párosítva, a következő verset olvasható:³⁷

*Bestia stultus homo! Vitium, pro, adprobat atque
Coelicolas spernit. Bestia stultus homo!
Persimilis rudibus brutis, virtutis amorem
Odit, virus amat. Bestia stultus homo!
Perlustrat mundi tenebras claramque polorum
Contemnit lucem. Bestia stultus homo!
Pellatur procul hinc barathro pereatque profundo
Inferni civis! Bestia stultus homo!*

(Magyarul: *Bestia balga egyén! A bűnt, jaj, helyesli és a mennybélieket megveti. Bestia balga egyén! A durva furkókhoz igen hasonló, az erkölcs iránti szeretetet gyűlöli, a mérget szereti. Bestia balga egyén! Bejárja a világ sötétségét és az égboltok ragyogó fényét megveti. Bestia balga egyén! Taszíttasson messze innen az alvilágba és enyészsen el a tengerfenéken a pokol lakosa: Bestia balga egyén!)*

Nyilvánvaló, hogy ez a változat átköltés, hiszen a bolhás szöveg refrénjéből megtartott latin eredetű *bestia* szó csak a magyar nyelvben része a szitkoknak. A kontrafaktum készítője a *kurvafiát* az enyhébb *stultus homóra* változtatja, s a szöveg egészét vallásos jellegűre alakítja át. De a legfeltűnőbb az, hogy hiányzik belőle a *p* kezdőbetűs alliteráció, csupán a páratlan sorok élén maradtak meg a korábbi verszetből származó kulcsszavak.

A Lassus-összkiadás 1956-os, új sorozatában a bolhás-motettáról a sajtó alá rendező Wolfgang Boetticher jegyzete a következőket mondja:³⁸ A szöveg erősen romlott. A *Posoniensis* szó nem a Posoniumból származik, hanem a francia „mérgezett” szóból (*empoisonné, poisonné*). A *curvafia* szó pedig szövegromlásból fakad. Szerinte az alliteráló szöveg a diákköltészet körébe tartozik, s valószínűleg egy diákréfa. Úgy véli, hogy ez is olyan makaróni bolhadal, mint az egykorú „Angla floosque canam, qui waffunt

³⁵ *Magnum opus musicum Orlandi de Lasso ... complectens omnes cantiones, quas motetas vulgo vocant, tam antea editas, quam hactenus non dum publicatas II ... XII vocum a Ferdinando ... et Rudolpho ... autoris filiis summo studio collectum et impensis eorundem typis mandatum...*, Monachii [= München], 1604.

³⁶ HOMOLYA István, *Palestrina. Lassus*, Bp., 1969 (Kis Zenei Könyvtár, 43), 172.

³⁷ Orlando di LASSO, *Sämtliche Werke*, Hrsg. Franz Xaver HABERL, Adolf SANDBERGER, Verlag Breitkopf & Härtel, 1894–1926, XI, 444.

³⁸ A 2. jegyzetben *i. m.*

pulvere swarto” kezdősorú, Michael Morinus által írt *Floia*.³⁹ (Jóllehet Lassusnál vendégszövegről van szó, nem makarónizásról!⁴⁰) Másik példaként pedig Johann Fischart (1550–1590 k.) *Floh Hatz, Weiber-Tratz, der Wunder unwichtige und spottwichtige Rechthandel der Flöhe mit den Weibern...* (Strassburg, 1577) című írását hozza fel.⁴¹

A dal németre fordított szövegében a bestia curvafia das krumme Getier (görbe vadállat) lett, a Poseniensis progenies pedig: das giftige Volk (mérges nép)! E fordításból látható, hogy Boetticher, bár jegyzetében nem szól róla, a curvafia szót a francia curve (görbe) szó torzulásának véli. A közreadó valószínűleg azért ragaszkodott görcsösen a talányos szavak franciás megfejtéséhez, mert a bolhás-chanson annak idején Párizsban jelent meg.

Boetticher 1958-ban megjelent Lassus-monográfiájában a zeneszerző műveinek összekiadására és az új sorozat I. kötetére utalva elmondja, hogy ezek nem vették figyelembe a bolhás-motettának azt az augsburgi kolostorból származó kéziratát, amely neki csak újabban jutott a tudomására.⁴² E kézirat azonban, miként azt Lampert Vera kimutatta, nem Lassus motettáját tartalmazza, csupán a latin versezet szövegében egyeznek meg egymással.⁴³ Az ismeretlen szerző háromszólamú feldolgozásának alt és basszus szólama felett korabeli kézírassal ez áll: *Manubiae M[agistri] Augustini Nesper, Concionatoris Castrensis ex Ungaria latae*. (Magyarul: August Nesper mester, tábori prédikátornak Magyarországról hozott zsákmánya.) Boetticher a kéziratot nem látta, s így nem vette észre, hogy az nem Lassus szerzeményét tartalmazza. Az általa csupán leírásból ismert latin címrát concionator szavát pedig, tévesen, Volksaufwieglernek, azaz bujtogatónak (!) fordította, s talán emiatt nem járt utána August Nesper kilétének, pedig, amint látni fogjuk, érdemes lett volna. Neserrel Lampert Vera sem foglalkozott.

August Nesper a 16. század második felében tevékenykedő katolikus egyházi személyiség volt. Fürstenbergben született, Freiburgban járt egyetemre, s ugyanott nyert magiszteri fokozatot. Költészetet tanított, prédikált Bázelban, Hagenauban és Dillingenben. Bajor hercegi káplán lett Münchenben, Landsbergben prédikátor, 1564-ben pedig városi elsőpap Ingolstadtban. Ott teológiai doktori fokozatot szerzett és 1567-ben a Bodeni-tó mel-

³⁹ [Michael MORINUS], *Floia cortum versicale de Flois, swartibus illis deiriculis, quae Minchos fere omnes, Mannos, Weibras, Jungfras et. behüppere et spitibus suis snaffis steckere et bitere solent*. Authore Grialdo KNICKKNACKIO ex Flolandia, h. n., 1593.

⁴⁰ TOLNAI Vilmos, *Makaróni nyelv és irodalom*, MNy, 1930, 241–242, 337–346.

⁴¹ *Floh-Litteratur (de pulicibus) des In- und Auslandes, vom XVI. Jahrhundert bis zur Neuzeit. Zum ersten Male bibliographisch dargestellt* von Hugo HAYN und Alfred N. GOTENDORF, Verfasser der »Bibliotheca Germanorum erotica« in III. Auflage, [Berlin], 1913 (BEK, Gc. 12025).

⁴² Wolfgang BOETTICHER, *Orlando di Lasso und seine Zeit, 1532–1594. Repertoire. Untersuchungen zur Musik der Spätrenaissance*, I, Kassel–Basel, 1958, 831, 865; *Handschriftkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, I, *Die Musikhandschriften* beschriebener von Clytus GOTTWALD, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1974, 179.

⁴³ LAMPERT Vera, *Bolhák Orlando di Lasso műveiben: Egy európai toposz magyar vonatkozásai*, Zenetudományi Dolgozatok, 2000, 7–13; Vera LAMPERT, *Lasso's Fleas: A Hungarian Connection for a European Topos*, *Studia Musicologica*, 41(2000), 57–75.

letti Hagenau papja lett. Egyik törökellenes prédikációját 1572-ben, a lepantói győztes csata örömeire, Münchenben adta ki.⁴⁴

August Nesor mint hercegi káplán Münchenben mindenképpen kapcsolatba került Lassusszal. A németalföldi Mons-ban, 1532-ben született jeles zeneszerző Gonzaga Ferdinándnak, V. Károly hadvezérének segítségével került Itáliába, s a Lateránban lett karmester 1541–1549 között. 1555-ben Antwerpenben telepedett le. Innen hívta meg 1556-ban V. Albrecht bajor uralkodó herceg Münchenbe, ahol 1560-tól már mint udvari karmester szolgált. Albrecht fiával, IV. Vilmos herceggel meghitt baráti kapcsolatba került, aki öccsével, Ferdinánd herceggel együtt mindenben támogatta a mester munkáját. Lassus, bár sokat utazgatott, mégis Münchenben maradt, egészen 1594-ben bekövetkezett haláláig.

Összegezve az elmondottakat, annyit tudunk, hogy a bolhás epigramma egy 1570 előtti magyarországi hadjárat idején már készen volt, szerzője valószínűleg járt Pozsonyban, s volt gyakorlata az alliterációs költészetben. Nos, 1570 előtt utoljára 1566-ban, azaz a szigeti veszedelemkor volt táborozással is járó nagy hadfelvonulás. Ekkor Miksa német-római császár és magyar király személyes vezényletével 25000 lovasból és 80000 gyalogusból álló sereg táborozott a Győr melletti Abda határában augusztus 15-től november elejéig, s tétlenül várta meg Gyula és Szigetvár elestét. Istvánffy Miklós történeti művében részletesen leírta, hogy milyen sokszínű nemzetközi sereglet volt együtt ebben a hatalmas táborban.⁴⁵ A magyarok mellett németek, olaszok, franciák, lengyelek jöttek, sokan önkéntesként; hercegek és rangos főnemesek vonultak fel magánhadseregükkel. Ott volt közöttük Wittelsbach Vilmos bajor herceg testvére, Ferdinánd is, aki ötszáz vértess lovast hozott magával. Erről a táborozásról több korabeli, fametszettel is illusztrált német újságlap is beszámolt.⁴⁶ Ott volt Ungnád Lajos marsall kíséretében a kolozsvári származású humanista tudós, Jordán Tamás (1539–1585) is mint tábori orvos, aki a seregben kitört járványok leírásával az epidemológia tudományának egyik megalapozója lett.⁴⁷ Arról, hogy a táborban papok is szép számban voltak, Heltai Gáspár írt 1570-ben kiadott *Hálójának* utószavában: „...gyűltenek volt ennyi papok, barátok mindenfelől Maximilianus császár táborában, mikoron az vén török császár vátatja és vészi vala Szigetet és Gyulát. Mert akkoron egynyíhány ezren voltak barátok és papok a táborban,

⁴⁴ Christoph ADELUNG, Heinrich Wilhelm ROTENMUND, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon...*, V, Bremen, 1816 (Reprint: Hildesheim, 1961), 505. hasáb.

⁴⁵ ISTVÁNYFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Bp., 1962, 377.

⁴⁶ Károly KERTBENY, *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1545–1600*, Bp., 1880. – Például: *Auszug Neuer Zeitungen auss der Römischen Kayserlichen Maystat Feldleger in Hungern zwo meyl Rab von dem XXX. Augusti: 1566* (fametszet), Getruuckt zu Augspurg durch Hans Zimmermann; *Zeitungen und Bericht welcher gestalt die Röm. Kay. May. Mit der Fürstlichen durchleuchtigkeit Ertzhertzog Ferdinanden zu Osterreich etc. Und andern Fürsten, Herrn, Obersten und irem Kriegsvolck den Zwölfen Augusti aus Wien wider den Türckischen Feind angezogen und was sich biss auf den 21. Augusti zugetragen 1566*, Gedruckt zu Nürnberg durch Valtin Geyssler.

⁴⁷ GÁL István, *Sir Philip Sidney levele Kolozsvári Jordán Tamáshoz*, Korunk, 1971, 1240–1242; *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század*, vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit, Bp., 1984, 128–138.

és minden napon keresztrel jártanak az Ora pro nobissal, és sok ezer misét mondottanak mind az földön, mind az hajókban a Dunában...⁴⁸

Úgy gondoljuk, hogy Nesor mint Ferdinánd bajor herceg tábori papja, 1566-ban a Győr melletti táborban töltött el három hónapot, és ekkor jutott hozzá a bolhás epigrammához vagy annak háromszólamú feldolgozásához. A táborozók a hosszú tétlenség idején Pozsony városába is eljártak. Ez idő tájt nagy figyelmet keltett egy jeles pozsonyi orvos, Georg Purkircher, aki egy 1566. április 11-én látott égi jelenséget úgy magyarázott, hogy az Szulejmán halálának előjele. (Erről a jóslatról a történetíró Petrus Bizzarus számolt be *Pannonicum bellum* című könyve II. részében.)

A bolhás-epigramma valószínűleg 1563 szeptemberében, Miksa pozsonyi koronázása idején vált ismertté, szerzője pedig az ottani irodalmi társasággal is kapcsolatba hozható. E társaság egyik meghatározó személyisége volt a padovai egyetemről kikerült Georg Purkircher, aki 1563 óta tevékenykedett Pozsonyban.⁴⁹ A későbbiekben Radéczy István katolikus püspök által vezetett irodalmi körnek további ismert tagjai Zsámboky János, Istvánffy Miklós és a Flandriából érkezett filológus, Nicasius Ellebodus Casletanus (1535–1577) voltak.⁵⁰ Ez a jeles társaság egy idő után Radéczy István pozsonyi kertjében, egy Apollónak szentelt hársfa lombja alatt találkozgatott.⁵¹ Mindannyian írtak verseket, de ezekből csak kevés maradt fenn. A padovai egyetemet megjárta személyek között erős volt az összetartás. 1563-ban Purkircher kedvéért padovai tanára és volt diák-társai *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum* címmel könyvecskét adtak ki.⁵²

E tudós sodalitasnak külföldön is híre terjedt, s híres emberek kerestek kapcsolatot egyes tagjaival. 1563 szeptemberében Miksa magyar királlyá való koronázására utazott Pozsonyba az angol John Dee (1527–1608).⁵³ A korban varázsló hírében állt matematikus és hermetikus filozófus itt, Pozsonyban fejezte be *Monas Hieroglyphica* című könyvét, amely Miksa császárnak szóló ajánlással, 1564 elején jelent meg Antwerpenben.⁵⁴ Az 1564. január 29-én kelt előszóban, illetve a könyv végén erre így utal: „in Hungarici vestri Regni Posonio”; „Hunc ergo meum Monadis Hieroglyphicae foetum (conceptione quidem Londinensem, nativitate vero Antwerpiensem) Vestrae Serenissimae Maiestati

⁴⁸ Háló: Válogatás HELTAI Gáspár műveiből, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1979 (Magyar Tallózó), 286–287.

⁴⁹ Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKAL, Bp., 1988.

⁵⁰ KLANICZAY Tibor, Nicasius Ellebodus és Poétikája = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 174–191.

⁵¹ *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei*, összegyűjtötte és bemutatja RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp., 1984.

⁵² *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem, Laurea in arte medica, donatum Patavii, apud Gratosum Perchacinum. Die XXI. Decemb. Anno MDLXIII.* [Michael Sophianos, Paulus Kerzius, Nicasius Ellebodus, Elias Corvinus versei.] RMK III, 514. A sárospataki unikumpéldány Nizsnij Novgorodban van.

⁵³ SZÓNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák: A XV–XVII. század művelődéstörténetének kérdéseihez*, Bp., 1978.

⁵⁴ JOHN DEE, *Monas Hieroglyphica Ioannis Dee, Londinensis, ad Maximilianum, Dei gratia Romanorum, Bohemiae et Hungariae regem sapientissimum, Antuerpiae, Guilelmus Silvius typographus regius, 1564.*

humillime offero...” John Dee huzamos ideig való pozsonyi tartózkodása során bizonyára találkozott Purkircherrel.

1568-ban Zsámboky János a pomerániai Joachim Edelinget Purkircherrel együtt kalauzolta Pozsony városában és várában, amint erről Edeling verses művében beszámol:⁵⁵

Quo paulo post traiecto, sublimia nostris
Moenia Pisonis curribus inde patent.
Cum Purcirchero medico, Sambucus in urbe
Deprensos patria nos peramanter adit:
Quo ductore gradus altae conscendimus arcis:
Cernimus et pulchrum quicquid in arce fuit.

A későbbiekben főként Batthyány Boldizsár (1543–1590) barátai jártak Pozsonyban: a bécsi Elias Corvinus (1537–1602), a holland Hugo Blotius (1533–1608), a belga Charles de L’Écluse, humanista néven Carolus Clusius (1526–1609) és 1573-ban az angol Sir Philip Sidney (1554–1586).

A bolhás-vers szerzőjét tehát egyaránt kereshetjük a pozsonyi kör tagjai, ismerőseik, illetve az őket meglátogató külföldiek között. Az utóbbiak közül leginkább a flandriaiak és a Rajna-vidéki németek jöhetnek szóba, hiszen, mint azt az előbbiekben bemutattuk, a legismertebb alliteráló, tautogrammás verseket kizárólag ők írták. Ennek alapján Nicasius Ellebodiusra is gyanakodhatnánk, hiszen ő a flandriai Casselban született. 1549-től 1554-ig a leuveni egyetemen tanult, ott, ahol a Collegium Porci neve miatt Placentius megírta a *Pugna porcorum*-ot. Ellebodius 1558-ban, a Németalföldön járatos Oláh Miklós hívására érkezett Magyarországra. Itt először a nagyszombati iskolában tanított, s 1560-tól kapott esztergomi kanonoki javadalmából mehetett el Padovába tanulni, 1561 és 1571 között. Ebben az időben azonban Ellebodiuson kívül még két flandriai érkezett Pozsonyba, Oláh Miklós meghívására: Guilhelmus Sulenius és Arnoldus Gerardus, akik korábban a római Collegium Hungaricumban tanultak. A nagyszombati jezsuita kollégium rektora, a szabados életéről hírhedt Johannes Seidel (1532–1574) ugyancsak Oláh Miklós érseknek köszönhetően került Pozsonyba, mégpedig országgyűlési szónoknak.⁵⁶

Bécsi, majd padovai diák volt 1547-ig az erdélyi szász Armbrust Kristóf is, aki 1555-től Pozsonyban mint kamarai főszámvevő dolgozott. Ő volt az, aki 1550-ben, az augsburgi birodalmi gyűlés idején *A gonosz asszonyemberek erkölcséről* címmel asszonycsúfolót szerzett és nyomtatásban is kiadatta. Őrá is elképzelhető, hogy megírhatta a bolhás-epigrammát. A német mellett latinul és magyarul egyaránt tudott, Pozsonyban élt, irodalmi ismeretekkel rendelkezett, s láthatólag a populáris dolgok is vonzották. A többiek talán – így Ellebodius is – idegenkedtek volna attól, hogy magyar szitokszót szöjjenek epigrammájukba. Minthogy az erotikus bolha-versek metaforikus értelműek, ezért a

⁵⁵ Joachimi EDELINGI Pomerani *Iter Pannonicum* [1568] = Nicolaus REUSNER, *Hodoeporicon sive itinerum fere orbis Lib. VII*, Basileae, 1580 (APPONYI Sándor, *Hungarica*, I, Bp., 1900, 477. szám, 321–323).

⁵⁶ BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum–Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*, ItK, 87(1983), 131–132.

drasztikus bolha-vers esetében is gondolhatunk arra, hogy a pozsonyi fajzatok valójában az ismeretlen szerző pozsonyi ellenségeire utalnak. Ezek pedig az ott élő magyarok közül valók lehettek, nekik szólhat a *bestia kurvafia* szitokszó.

Summa summarum, úgy véljük, hogy a bolhás-epigrammát esetleg az egyik Pozsonyban élő flandriai vagy talán Armbrust Kristóf írhatta. Az epigramma leginkább 1563 szeptemberében, Pozsonyban, a Miksa koronázása idején rendezett szórakoztató alkalmon válhatott ismertté. Ez a szöveg az 1566-os győri táborozás idején már háromszólamú feldolgozásban került August Nesor kezébe. Jobb híján ez lett számára a hadizsákmány, amelyet Münchenbe visszatérve magával vitt. Az érdekes versezet Lassus figyelmét is felkeltette, s az 1567–1569 közti években motettát készített belőle, amely aztán az 1570-ben, Párizsban kiadott kóruskönyvben chansoneként látott napvilágot. Lassustól nem volt idegen a nyelvek egymással való elegyítése, hiszen Vilmos herceghez jómagá is úgy írta leveleit, hogy bennük folyton keverte a latin, az olasz, a francia és a német nyelvet.⁵⁷

Újabbán érkezett a híradás arról, hogy a német filológia továbbra is a téves úton halad. Kiss Farkas Gábor az Irodalomismeret 1999-es évfolyamának hasábjain személyes élmények alapján számolt be arról, hogy a készülő új kiadás sajtó alá rendezője milyen megfigyeléseket talált ki a *bestia kurvafiára*.⁵⁸ A három verzióból az első már Boettichernél megvolt, ám az új kiadó a francia *curve* (görbe) szót immár a normandiai -ffy *suffixum*mal toldaná meg az értelmezés kedvéért. Ő azonban felvet egy új megoldást is: a *curvafia* a Hérodotosznál előforduló *kyrbasia*, azaz hegyes perzsa süveg, hiszen szerinte a szó közepi hosszú *s* betűt könnyen összetéveszthették az *f* betűvel. A magyar szitokszóval való azonosítás szóba sem került, pedig Lukin László évtizedekkel ezelőtt levelet írt ez ügyben a Lassus-kiadás szerkesztőinek.

Össze kell tehát szednünk bizonyítékainkat, hogy az új kiadás szerkesztőjét meggyőzzük arról, hogy a versben szereplő „*Bestia kurvafia*” kifejezés egy jól adatolható magyar szitkozódó formula (*aliquem bestiam et meretricis filium nominare; jemanden bestie und hurensohn nennen*).⁵⁹ Ugyancsak bizonyítanunk kell, hogy a *Posonienses* Pozsony városára utal, s így nem véletlenek a *p* betűs alliterációk sem.

E szitok egyik legkorábban feljegyzett változatát a *Dubnici krónika* őrizte meg, amelybe belefoglalták egy ismeretlen, 14. századi minorita szerző beszámolóját Lajos király hadjáratairól.⁶⁰ Eszerint Lackfi Pál az 1355. esztendőben a Szent Lőrinc ünnepét követő napon Zürich közelében megütközött a svábföldi németekkel. A négyszáz magyar íjász a csatában ezt kiáltva: Szent királyok, segítsetek! – nagy győzelmet aratott. A menekülő németek így könyörögtek: „O, lieber Herr, foh mich, nicht töt' mich!” (Azaz: Óh, kedves uram, ejtsél foglyul, ne ölj meg engem!) A magyarok azonban vészes kardot villogtatva fejük fölött, elcsapták kezüket és fejüket, mondván: „Veszteg kurvanófia szájos német, ivtátok vérenköt, ma isszuk ti vértetek!”

⁵⁷ Howard M[ayer] BROWN, *A reneszánsz zenéje*, ford. KARASSZON Dezső, Bp., 1980, 340.

⁵⁸ KISS Farkas Gábor, *Bestye bolhák*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 167–168.

⁵⁹ Paolo AGOSTINI, *Adalékok a kurva szó etimológiájához*, Magyar Nyelv, 87(1991), 206–211.

⁶⁰ *Chronicon Dubnicense*, rec. et praef. M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, Volumen III, Quinque-Ecclesiae, 1884, 167.

A magyarok régen a külföldiek előtt is híresek voltak káromkodási szókincsükről. 1425-ben, Zsigmond király idejében, Oswald von Wolkenstein (1377–1445), az utolsó német Minnesänger is megfordult Pozsonyban, s több verset szánt itteni élményeinek. Az egyikben a bolhákat mint hétlábú gyermekeket említi. A „Sich manger freut” kezdetűben pedig egy balul végződött légyottját mondja el.⁶¹ Egy vénasszony egy felajánlkozó nő üzenetét hozza, Oswald feleségével összevész, s azon ürüggyel, hogy a Szent Lőrinc templomba indul, szobára megy. Ám amikor a vetett ágyba a nő mellé fekdne, négy magyar botokkal támad rá, e szitokkal köszöntve: Fikd ebanyádat! (Viegga baniadat). Ugyanebben az időben Rotenburgi János nyelvemstere is hasonló szidalmakat jegyzett fel: Fékom húgodat – Fékd ebanyádat (Phecum hugodat – Pheg eb anyadot).⁶² Oswald bánja, hogy hitt a vénasszonynak, akit éppúgy a tengerbe kívánna vetni, mint a Lassus-chanson szerzője a bolhákat. Az 1525 júliusában tartott, botrányokkal terhes hatvani országgyűlésnek fennmaradt egy német nyelvű leírása, amelynek jegyzője érdekesnek tartotta, hogy az ott hallott magyar szidalmakból is idézzon: „Tysehath Feleschige parasna Lengel por Kurwa fy patykarusch; das ist so will auff deutsch als Sechczehen hueren und Pollakysch payrisch huerenkindt und appotekern.” (Azaz: Tizenhat feleségű, parázna lengyel pór kurvafi patikárius.)⁶³

Ez a szitok azután a 16–17. században olyan gyakran előfordul a különböző írott forrásokban, hogy csak ízelítőt adunk belőlük. Az ismeretlen szerzőjű s a 16. században nyomtatásban is megjelent, Balassi Menyhárt árultatásáról szóló komédiában a következőképpen: „Bestye áruló kurvafi gondoljon vélek” (I. rész végén), „Nagy dolog az, bestye kurvafié” (VII. rész elején), „De az bestye kurvafi” (VII. rész végén).⁶⁴ Balassi Bálint 1583. szeptember 12-én írt, nevezetes feleletében pedig így szól: „Erre azt felelem, hogy hazudtak tisztességemben praktikáló ároló kurvájok és beste kurvafiajok!” Vagy egy 1586-os levelében: „...nemhogy valami pór fitta fentő rossz bestye kurvafi, de még...” Ecsedi Báthory István 1592-ben írja: „...az bestye áruló kurvafia Forgách [Zsigmond].” Homonnai Drugeth Bálint írja 1607-ben: „az tisztességemben praktikáló bestye híres kurvafiának mondta.”⁶⁵ Egy török zászlósága 1589-ben írott becsmérő leveleiben már rutinosan használja a magyar szitkot: „...bestye kurvafia, azért utánom ilyen levelet írtál?”⁶⁶

Fellapozva a német alapossággal készült *Orbis Latinus* című kötetet, amely Európa városainak ókori és középkori latin elnevezéseit tartalmazza,⁶⁷ egyedül a magyarországi

⁶¹ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 110.

⁶² *Ó-magyar olvasókönyv*, összeáll. JAKUBOVICH Emil, PAIS Dezső, Pécs, 1929, 283–284.

⁶³ Johann Christian ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, II. Theil, Halle, 1798, 44.

⁶⁴ *Magyar drámaírók 16–18. század*, kiad. NAGY Péter, Bp., 1981, 99, 113, 116.

⁶⁵ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint nyelvvaltsága*, ItK, 1989, 562–565.

⁶⁶ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. és sajtó alá rend. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 1052.

⁶⁷ GRAESSE–BENEDICT–PLECHL, *Orbis Latinus: Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalter und der Neuzeit*, III, Braunschweig, 1972, 196.

Pozsony az, amelynek Posonium elnevezéséből a Posoniensis képezhető a valamihez való tartozást kifejező, -ensis melléknévképzővel. Pozsony magyar, latin és német Pressburg neve számtalan történeti forrásban, térképen, metszeten, röplapon szerepel, hiszen 1541 után évszázadokig Magyarország fővárosa, országgyűlések és királykoronázások színhelye volt.

Összegezve az elmondottakat, úgy gondoljuk, hogy a bolhás-epigramma első változatában kétségtelenül egy magyar szitkozódás és Pozsony városának latin neve rejtőzik, így a tudományos szempontok azt követelik, hogy Lassus művei új kritikai kiadásának jegyzeteiben ez az azonosítás helyet kapjon. Javasoljuk azt is, hogy a versnek a hexameter és a pentameter versmértékben váltakozó sorait az epigrammák tördelése szerint közöljük.

Orlando di Lasso bolhás-motettája tehát adalék a magyar káromkodástörténethez, a szójátékok 16. századi divatjához, a pozsonyi humanista kör poétai tevékenységéhez és a bolhák rovtani tanulmányozásához.

Végül Lassus magyarországi recepciójának egy szép emlékével zárjuk mondandónkat. A szlovák nemzetiségű, de hungarus-tudatú Hranicae Mátyás (1569–1618 után), aki a sziléziai Brieg kollégiumában tanult, majd Nyitra és Turóc vármegyében volt lutheránus lelkész, egy Eber-féle *Calendarium historicum*ot használt följegyzéseihez. Egyik június 13-hoz írt feljegyzése Lassus haláláról emlékezik meg, tévesen 1593-ra datálva (1594 helyett), s 73 évet megértnek mondvá (63 helyett), ám szép méltató szavakkal:⁶⁸

„Anno 1593. Excessit e vivis Orlandus de Lasso, musicus et componista (ut vocant) praestantissimus, cujus similem an orbis terrarum, intra mille, et amplius, annos, habuerit valde dubito. Tales enim concentus musicos depromsit, qui non modo animos hominum mirifice delectarent, sed etiam corpora, aliquo modo, moverent, et afficerent, et miro artificio concentum, ad sententiam textus, accomodavit, ut omnibus artem intelligentibus, esset admirationi. Cujus compositiones qui contemnūt, eum ego ad Scythas barbarissimos relegandum censeo. Attigit Orlandus aetatis annum 7gesimum tertium. Mortuus est Monacii 13. die Junii.” (Magyarul: Az 1593-as esztendőben: Kilépett az élők sorából Orlando di Lasso, a jeles muzsikusz és komponista [amint nevezték], akihez hasonlót a földkerekség, ezer és azon felüli esztendőn belül, hogy hordott volna-e, nagyon kétkem. Ugyanis olyan zenei összhangzatokat hozott létre, amelyek nem csupán az emberek lelkét gyönyörködtethetik csodálatosan, de a testüket is, jókora mértékben, megindíthatják és eltölthetik, és csodás mesterséggel az összhangzást a szöveg értelméhez rendelte hozzá, hogy minden művészetet értőnek csodálatára lehet. Aki az ő szerzeményeit megveti, azt én a barbár szkíták közé üzetésre valónak gondolom. Orlando hetvenhárom esztendőt ért meg. Münchenben halt meg június 13-án.)

⁶⁸ SZELESTEI N. László, *Hranicae Mátyás (1569–1618 után) bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban = Lymbus: Művelődéstörténeti tár*, IV, Szeged, 1992, 10.